

RIVOJLANGAN DEMOKRATIK DAVLATLARNING HOKIMIYAT BO‘LINISHI PRINSIPINI AMALGA OSHIRISH BORASIDAGI TARIXIY TAJRIBASI

Rustamov Husan Abdusalomovich
Guliston davlat universiteti o‘qituvchisi
E-mail: rustamov.husan@inbox.ru
Tel: (97) 275-80-99

Annotatsiya

Mazkur maqolada muallif Yevropa mutafakkirlarining demokratik davlatlarda hokimiyat vakolatlarini bo‘linishi printsiplarini tarixiy bosqichlari, ularning o‘z vakolatlari doirasida o‘zaro bir-birini tiyib turish holatlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: fuqarolik jamiyati, “so‘nggi modern” jamiyati nazariyasi, liberalizm, “ommaviy jamiyat”, “hayot tajribasi”, hokimiyat bo‘linishi.

Davlat hokimiyatining konstitutsiyaviy asosda bo‘linishi va fuqarolik jamiyatining bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq ekani ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan eng e’tiborga molik zamonaviy falsafiy konsepsiyalar orasida neomarksizm, liberal nazariya, ommaviy jamiyat nazariyasi, menejerial jamiyat nazariyasi, totalitar jamiyat nazariyasi, Frankfurt maktabining rivojlangan sanoat jamiyati nazariyasi, axborot jamiyati va sanoatlashuvdan keyingi jamiyat nazariyasi, “so‘nggi modern” jamiyati nazariyasi va imperiya globalizmi nazariyasini alohida qayd etish mumkin. Neomarksizm falsafasi vakili G.Lukach tarafdorlarini ba’zan “Budapesht maktabi” umumiy atamasi bilan birlashtiradilar. Aytish mumkinki, bu maktab a’zolari o‘z ustozlarining neortodoksal marksizm yo‘nalishidagi falsafiy izlanishlarini davom ettirgan. Ammo, keyinchalik ularning ko‘pchiligi uzil-kesil sotsial-liberalizm tomonga o‘tib olgan; A.Xeller neoliberalizm va neokonservatizm tarafdori bo‘lgan. Vengriyalik faylasuf-neomarksist, adabiy tanqidchi, G‘arb marksizmi asoschilaridan biri G.Lukach stalinizmning barcha nuqsonlarini tanqid qilib, V.Lenin va I.Stalin hokimiyatining nazariyasi va bu hokimiyatlarni tashkil qilish usullari bir-biriga zid deb hisoblaydi, u hokimiyatni demokratlashtirish uchun kurashadi[1]. “Lenin faoliyatida, - deb yozadi G.Lukach, - hokimiyatni tashkil etish

prinsiplari zaruratga qarab, yangi holat va tendentsiyalarni qayta tahlil qilish sababli paydo bo'lgan, Stalinda esa hokimiyat apparati printsiplari azaldan tasdiqlangan edi, voqealarni targ'ibot shaklida izohlash esa uning zarurligini asoslash uchun xizmat qilgan[2].

Kelib chiqishi vengr bo'lgan iqtisodchi va faylasuf, Sasseks universiteti professori (Buyuk Britaniya) Ishtvan Messarosh "Begonalashishning marksizm nazariyasi" kitobida fuqarolik jamiyati faqat xristian olamida o'zining mukammal darajasiga etishadi, - deb yozgan. Xristianlikda fuqarolik jamiyati o'zini davlat hayotidan ajratadi, xudbinlik va xudbinlik zarurati yuzaga keladi, insonlar dunyosi atomistik va anatogonistik shaxslar dunyosida yo'q bo'lib ketadi[3]. J.J.Russo va A.Fergysonni tanqid qilgan I.Messarosh fuqarolik jamiyati – xususiy mulk tayanchi, xudbinlik zarurati va pul ustunligi bilan ifodalanadigan qullikning yangi shaklidir.

Avstriyalik iqtisodchi va faylasuf, erkin bozor va liberal iqtisodiyot tarafdori Fridrix Avgust fon Xayek dastlabki liberal-demokratik tajriba klassik liberalizm tarafdorlari erkinlikni qo'llab-quvvatlash vositasi sifatida tanlagan institutsional tizim erkinlikni qonun doirasida rivojlantirish vazifasini uddalay olmagani uchun barbod bo'lganini ko'rsatib berdi. Klassik liberalizm asoschilari hokimiyatni – qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatiga bo'lishni orzu qilgan edilar, ammo bu umid to'la amalga oshmadi, - deb hisoblaydi F.Xayek. Bu borada "ilgari surilgan eng ilg'or" tajriba – vakolatlarning federal hukumat va shtatlar o'rtasida bo'linishi, shuningdek, hukumatlarning federal darajada bo'linishiga asoslangan AQSh Konstitutsiyasi Markazni bo'ysundirish imkonini bermadi, chunki qonunchilik jarayoni siyosiy jarayondan kerakli darajada ajratilmagan edi. Oliy sud qonunchilik jarayonini siyosiylashuvdan tiyib turishi kerak edi, biroq uning o'zi siyosiylashuvga duchor bo'ldi. F.Xayekning fikriga ko'ra 1) ochiq va yopiq bo'lmaydi, balki liberal va totalitar jamiyat mavjud; 2) xususiy mulk institutiga asoslangan va shaxs erkinligi oliy qadriyat hisoblangan jamiyat inson xohish-istaklariga ko'proq mos keladi; 3) fuqarolar uyushmasi sifatida tashkil etilgan jamiyatda qonun guruhlar manfaati xizmat qiladigan vosita, davlatning quroli bo'lmasligi darkor[4]. Ushbu ma'naviy va oqilona normalar barcha uchun majburiy xususiyatga egadir.

F.Xayek uyushgan rahbariyatni kuchaytirish xilma-xillik o'rniga bir xillikka sabab bo'lishidan kelib chiqqan va qonun chiqaruvchi hokimiyatning ustuvor rolini tanqid

qilgan: “Qonun vakolatlariga ega bo‘lgan vakillar majlisi, barcha zamonaviy davlatlarda bo‘lgani kabi, ijro hokimiyatining aniq harakatlarini boshqaradigan oliy hokimiyatga aylanadigan, hokimiyatning bo‘linishi esa qonun bilan vakolat berilmagan bunday ma’muriyat hech nima qila olmasligini anglatadigan joyda qonunlar erkinlikni tom ma’noda chegaralaydigan holat yo‘qoladi”[5]. “Liberallar, - deb yozadi F.Xayek, - ijtimoiy fikr kabi kuch ham hokimiyat ko‘rsatmalarining manbai bo‘lishga qodir bo‘lmas-da, davlatning ayrim umumiy xususiyatlarga ega bo‘lgan barcha organlarini harakatga undaydigan qonuniy hokimiyatni olib borishi mumkinligiga ishonishadi”.

Nemis faylasuf va sotsiologlari Maks Xorkxaymer hamda Teodor Lyudvig Vizengrud Adorno bilan hamkorlikda yozgan mashhur “Ma’rifat dialektikasi” kitobida, vijdon hokimiyatga intilish istagidan voz kechish orqali paydo bo‘ladi, deb yozgan. Ichki qarama-qarshiliklar, nonkonforizm, insonlarning o‘zaro birdamligi ijtimoiy o‘zgarishlarga olib boradigan yo‘ldir.

T.Adorno monopolistik “boshqariladigan jamiyat”dagi munosabatlar standartlashtiradigan “ommaviy madaniy sanoat”ga alohida e’tibor qaratgan. T.Adorning fikricha, madaniy sanoat aholiga o‘z manfaatini ko‘zda tutgan holda yo‘nalish beradi, madaniy tovarni tayyorlab, ommaviy axborot vositalari orqali tarqatadi. Madaniy sanoat odamlarning moddiy ahvoli qanday bo‘lishidan qat’iy nazar, ularni passiv va itoatkor qilib qo‘yadi.

T.Adorno uchun inson – o‘zini boshqa dunyoga qarshi qo‘yuvchi destruktiv mavjudotdir; umumiy ijtimoiy kafolatlar davlati ishlab chiqarish vositalari mulkdorlari manfaatlariga xizmat qiladi: ular ishchi sinfiga o‘zining tinchligi va xavfsizligini kafolatlash uchun biron-bir va’dani kafolatlaydi; “jamiyat” deganda “odamlarning birgalikdagi hayoti va ishlab chiqarish va takror ishlab chiqarish turlarining” xilma-xilligi tushuniladi. O‘rta sinf – mustaqil tadbirkorlar emas, balki yirik korporatsiyalarning malakali va katta miqdorda haq to‘lanadigan xodimlaridir. Sinfy kurash obro‘-e’tibor uchun kurashga o‘z o‘rnini bo‘shatib beradi. Bu kurash yuqori tabaqadagi guruhga mansub bo‘lish, qandaydir real yoki xayoliy ustunliklarga erishish uchun qimmatbaho iste’mol predmetlariga ega bo‘lishga intilishdan iborat[6].

Amerikalik taniqli tahlilchi, xalqaro munosabatlar sohasidagi ekspert, “Newsweek International” haftalik jurnali muharriri Farid Zakariyoning fikriga ko‘ra, zamonaviy

G'arb dunyosining qadriyatlari "demokratiya ko'pincha shaxsning ko'pincha hamjamiyat hokimiyatiga bo'ysunishini ko'zda tutadigan" yunon an'alaridan emas, balki "barcha fuqarolarning qonun oldida tengligi"ni ta'minlagan Rim qonun-qoidalaridan kelib chiqqan. "Hokimiyatning bo'linishi, mansabdor shaxslarni cheklangan muddatga saylash va qonun oldida tenglik ta'minlangan Rim respublikasi, - deb yozadi F.Zakariyo, - Amerika respublikasini tashkil qilishda namuna bo'lib xizmat qildi"[7].

Qariyb yuz yil davomida G'arbda demokratiya liberal demokratiya – nafaqat erkin va haqqoniy saylovlar, balki qonunni boshqarish, hokimiyatni bo'lish va asosiy erkinliklar bo'lgan so'z, yig'ilish, din va mulkdor erkinligini himoya qilishni ifoda etgan siyosiy tizimni anglatgan, deb yozadi F.Zakariyo[8]. Oraliqda rivojlanish mahsuli – bu demokratik institutlar mavjud bo'lgan, ammo aslida yangilanish uchun emas, balki hukmron guruh hokimiyatini saqlab qolishga xizmat qilgan gibril, yasama demokratiya mahsulidir. F.Zakariyo bunday rejimlarni "noliberal demokratiya" deb ataydi.

Ma'lumki, vestminster tizimi (Buyuk Britaniya davlat modeli printsiplari asosiga qurilgan davlat boshqaruvining demokratik parlament tizimi) to'qqizta ajratib turadigan belgiga ega (davlatning rahbari nomigagina bo'lishi; hukumat rahbari parlamentda ko'pchilikni tashkil etadigan kuchlarning yetakchisi sifatida; parlamentdagi ko'pchilik ishtirokidagi hukumat; ikki palatali parlament; parlament muxolifati; quyi palataning hukumatni iste'foga chiqarishga qodirligi; parlamentni tarqatib yuborish imkoniyati; deputatlar daxlsizligi; yozma qarorlar). Bu tizimdan bugungi kunda Avstraliya, Kanada, Hindiston, Irlandiya, Isroil, Malayziya, Yangi Zelandiya, Pokiston, Singapur, Tailand, Buyuk Britaniya kabi 32 ta davlat foydalanmoqda.

Bosh vazir mahkamasining, xususan, Vazirlar Mahkamasida murosaga erishish masalalarida muhim o'rin tutishi (1); hukumat a'zolari orasida Bosh vazir siyosatini ma'qullamaydigan kuchlar kamchilikni tashkil etishi (2); hukumat majlisining kun tartibidagi hatto bitta masalaga qarshi chiqqani uchun ham mahkama a'zosining iste'foga chiqish imkoniyati (3); parlament deputatining uning partiyasi a'zolari parlamentda ko'pchilikni tashkil qilgan taqdirda o'z pozitsiyasini ilgari surish qobiliyati (4); hokimiyatning bo'linish an'anasini rivojlantirish layoqatsizligi, Vazirlar Mahkamasi a'zolari, sudyalari, yuqori martabali amaldorlarni saylashda

Bosh vazirga katta erkinlik berilgani (5) va boshqalar Vestminster tizimining kamchiliklari sirasiga kiradi.

Yevropa Ittifoqini boshqarish tizimida hokimiyatni qonun chiqaruvchi va ijro tarmoqlariga bo'lishga atayin rioya qilinmaydi. Qonun chiqarish vazifasi Yevropa kengashi va Yevropa parlamentiga, ijro vazifalari esa Yevropa komissiyasiga va Yevropa Ittifoqi kengashiga tegishlidir. Shu sababli qabul qilinayotgan qarorlarga kim javobgar ekanini aniq aytib bo'lmaydi.

Xulosa o'rnida davlat qurilishining zamonaviy amaliyotiga xorijiy standartlarni tatbiq etish haqida ham to'xtalib o'tsak. Sharl-Lui Monteskening (Charles-Louis Montesquieu) hokimiyatning bo'linishi to'g'risidagi mashhur doktrinasi, davlat rahbarlaridan birining ta'kidlashicha, "qat'iy emas, balki yo'naltiruvchi xususiyatga egadir". Shunday esa-da, rivojlangan davlatlar, demokratiyani amalga oshirgan mamlakatlarning tajribasini o'rganish uch tarmoqdan iborat hokimiyat tizimini takomillashtirishning muhim yo'nalishi hisoblanadi. Bizning fikrimizcha, ko'rib chiqilayotgan mamlakatlar hokimiyat vakillik organlarining "quyi bo'g'inlari"ni rivojlantirishga e'tibor qaratishi hamda uch tarmoqdan iborat hokimiyat tizimini munitsipal darajaga bosqichma-bosqich o'tkazish lozim. Yana bir boshqa yo'nalish – bu hokimiyatning birorta ham asosiy tarmoqlariga kirmaydigan tuzilmalarning funktsional majburiyatlarini aniq belgilashdir. Mazkur sohada yana bir qator boshqa masalalar ham mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Litvan G. A forty-year perspective on 1956 // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – Vol.13. - Issue 2. - June 1997. – PP.14-25.
2. Лукач Д. По поводу дебатов между Китаем и Советским Союзом // Философские науки. – 1989. - № 6.
3. Mészáros I. Marx's Theory of Alienation // István Mészáros Archive – www.marxists.org/archive/meszaros
4. Сысоева Л.С. К.Р.Поппер, Ф.А.Хайек, Дж.Сорос: Три взгляда на открытое общество // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2004. № 2. - С.9.
5. Фридмен М., Хайек Ф. О свободе. – М.: Социум, Три квадрата, 2003.– С.154.
6. Adorno on mass societies // Journal of social philosophy. – Villanova, 2001. –

Vol.32. – No.1. – PP.35–52;

7. Zakaria F. The Future of Freedom. Illiberal Democracy at Home and Abroad. – New York: W. W. Norton & Co., 2003. – P.32.

8. Zakaria F. The Rise of Illiberal Democracy // Foreign Affairs. – 1997. – Vol.76. – No.6. - November/December. – PP.22-43

